

1.1. ОСВІТА І СТАЛИЙ РОЗВИТОК

Освіта — це ключовий фактор соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства. На мікрорівні освіта покращує якість життя індивідів та їх родин,

Кожний додатковий рік навчання збільшує доходи індивідів, причому в бідніших країнах цей виграш від навчання є набагато більшим, ніж у країнах із середнім та високим рівнем доходів у розрахунку на одну особу.

Розділ 1. Соціально- економічний розвиток України і система загальної середньої освіти

адже знання та навички, які мають ці індивіди, дають їм можливість забезпечувати себе роботою та засобами для існування, а також створюють умови для самореалізації особистості та постійного професійного вдосконалення. Численні емпіричні дослідження¹ показують, що через позитивний вплив освіти на продуктивність працівників кожний додатковий рік навчання значно збільшує доходи індивідів, причому цей виграш від навчання набагато більший у бідніших країнах; у всіх країнах, незалежно від рівня економічного розвитку, віддача від вищої освіти є найбільшою, а віддача від середньої — найменшою [34]. Для країн ОЕСР розраховано, що чоловік, який вкладає інвестиції у верхній рівень (другий етап) середньої освіти² або

¹ Див. останній огляд джерел та аналіз віддачі від освіти в дослідженні, проведеному спеціально для Доповіді Світового банку про світовий розвиток 2013 р.: Montenegro C. E. and H. A. Patrinos. 2012. «Returns to Schooling around the World», Background paper for the WDR 2013.

² Згідно з Міжнародною стандартною класифікацією освіти (МСКО), верхній рівень (другий етап) середньої освіти — це ступінь освіти, зміст якої спрямовано на завершення повної середньої освіти та підготовку учнів до вступу у вищі навчальні заклади або вихід на ринок праці. В Україні до цього ступеня віднесено середні загальноосвітні навчальні заклади 3 ступеня (10—11 класи), а також професійно-технічні навчальні заклади, слухачі яких здобувають повну загальну середню освіту і кваліфікацію «кваліфікований робітник» [5].

в післясередню невищу освіту³, може очікувати на чистий вигравш упродовж свого трудового життя в середньому у понад 90 тис. доларів США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) порівняно з чоловіком, який не отримав цей рівень освіти, а внутрішній

мін та розповсюдження знань, необхідних для розуміння і обробки нової інформації та успішного впровадження нових технологій, розроблених іншими, що також позитивно впливає на економічне зростання [18, 19]. Емпіричні дослідження, які вивча-

Освіта позитивно впливає на обсяги виробництва, рівень життя населення та його конкурентоспроможність на ринку праці, але цей ефект значною мірою залежить від якості освіти та загального інституційного середовища, у якому функціонують система освіти та ринок праці.

рівень віддачі від таких інвестицій (тобто процентна ставка, за якої очікувані вигоди дорівнюють витратам) становить у середньому 13,4%. Для жінок, які проживають у країнах ОЕСР, ці показники є дещо нижчими: чиста теперішня вартість інвестицій у цей рівень освіти становить у середньому 67264 доларів США за ПКС, а внутрішній рівень віддачі — 14% [13].

Крім економічної вигоди освіти для окремих індивідів, відомі також макроекономічні та соціальні позитивні ефекти освіти, які перевищують безпосередню економічну вигоду на мікрорівні:

- освіта сприяє економічному зростанню. З теоретичної точки зору, існує принаймні три механізми, через які освіта може впливати на економічне зростання країни. По-перше, за неокласичними моделями зростання освіта сприяє підвищенню людського капіталу, яким володіє робоча сила, що позитивно позначається на продуктивності праці, а це, у свою чергу, приводить до збільшення обсягів виробництва. По-друге, за моделями ендогенного зростання освіта підвищує інноваційну спроможність економіки, а нові знання, технології та продукти сприяють подальшому економічному зростанню. По-третє, за допомогою освіти відбувається кращий об-

ли взаємозв'язок між кількісними показниками освіти (найчастіше — коефіцієнтами охоплення населення навчанням чи середньою кількістю років навчання дорослого населення) та економічним зростанням, свідчили про існування позитивного кореляційного зв'язку, але його статистична значущість значно залежала від специфікації моделей [17]. Поясненням нестабільності результатів може бути те, що не стільки кількість років навчання впливає на економічне зростання, скільки результати цього навчання, а також загальне інституційне середовище, в якому функціонує система освіти. Аналізуючи дані для 50 країн світу в 1960—2000 р., Ханушек та Уоесманн показали, що когнітивні навички (які вимірюються на основі міжнародних тестів для оцінки навчальної успішності учнів, а саме TIMSS, PIRLS та PISA) відіграють набагато більшу роль у поясненні відмінностей у темпах економічного зростання, аніж кількісні показники освіти [18]. З аналізу цих авторів для країн ОЕСР випливає, що в розвинених країнах, де існує майже однакове інституційне середовище, сприятливе для ефективного функціонування ринкової економіки, прямі показники результатів навчання (когнітивні навички на основі міжнародних тестів) є єдиним важливим

³ Згідно з МСКО, післясередня невища освіта охоплює програми, які знаходяться на межі між другим етапом середньої освіти та післясередньою освітою. В Україні до цього ступеня віднесено однорічні навчальні програми у професійно-технічних навчальних закладах, учні яких після отримання повної загальної середньої освіти здобувають кваліфікацію «кваліфікований робітник» [5].

фактором, який пояснює відмінності в траєкторіях зростання країн ОЕСР [19];

- освіта сприяє скороченню безробіття, особливо серед молоді, та зростанню якості зайнятості. Беручи за основу стандартну теорію пошуку роботи, можна показати, що зростання середнього рівня когнітивних навичок у країні може впливати позитивно на рівні зайнятості населення та негативно на рівні безробіття через скорочення імовірності звільнення тих, хто вже отримав роботу, та через зростання кількості та/або якості нових робочих місць для освічених осіб. Останнє дослідження зв'язку між показниками освіти та різними індикаторами ринку праці, проведене для Доповіді Світового банку про світовий розвиток 2013 р. [24], підтвердило цю гіпотезу: вищі значення проведених тестів PISA та TIMSS асоціюються не лише з відносно більшою чисельністю осіб, які продовжують навчання, але й з кращими перспективами працевлаштування молоді, які позначаються у зменшенні їх питомої ваги серед усіх безробітних, а також у покращенні якості зайнятості, що вимірюється статусом зайнятості (за наймом чи не за наймом, у сільському господарстві чи в інших секторах економіки) та професійною групою. Але при цьому автори дослідження дійшли висновку, що для покращення ситуації молоді на ринку праці потрібні позитивні зміни як якісних характеристик систем освіти, так і кількісних показників охоплення населення навчанням, особливо в менш розвинених країнах;

- *освіта приносить користь для державних фінансів.* Більш освічені особи, які отримують високі доходи та споживають більше товарів і послуг, зазвичай сплачують більше податків (як прямих, у вигляді податку на доходи, так і непрямих, у вигляді податку на додану вартість та акцизів) та внесків у пенсійний та соціальні фонди. З іншого боку, вони рідше претендують на соціальну допомогу, субсидії (передовсім на житло) чи допомогу з безробіття, тим самим економлячи видатки державного бюджету на соціальні потреби. За розрахунками ОЕСР [14], такі вигоди для країн від інвестицій у верхній

рівень (другий етап) середньої освіти або в післясередню невищу освіту більше ніж удвічі перевищують загальні державні витрати на цей рівень освіти у розрахунку на одного чоловіка (63551 проти 28007 доларів США за ПКС) та у 1,8 раза — у розрахунку на одну жінку (49272 проти 27922 доларів США за ПКС). Чисті вигоди держави від інвестицій у вищу освіту є ще більшими;

- *освіта є важливим пояснювальним фактором нерівності доходів.* Згідно з економічною теорією вплив освіти на економічну нерівність є неоднозначним через різні ефекти, які діють в оберненому напрямку: відносне зростання чисельності населення з вищою освітою збільшує нерівність на початковому етапі, але зближення рівнів заробітної плати через зростання пропозиції висококваліфікованих працівників та зменшення вигоди від додаткового навчання скорочує нерівність доходів. Емпіричне дослідження для 49 країн у 1990 р. показало, що підвищення освіченості населення та рівномірний розподіл у доступі до якісних навчальних послуг сприяють скороченню нерівності доходів [13]. Дослідження когнітивних навичок як показників якості освіти виявили, що нерівність у розподілі цих навичок є значущим фактором, який пояснює відмінності між країнами у нерівності розподілу доходів населення [17];

- *освіта має важливий вплив на народжуваність, стан здоров'я населення та очікувану тривалість життя.* Оскільки освічені особи, крім порівняно кращих умов проживання, харчування, роботи, дозвілля та медичних послуг, мають кращий доступ до інформації, зокрема про контрацепцію, вакцинацію дітей, шляхи передачі інфекційних хвороб та можливості їх уникнення, збалансоване харчування, здоровий спосіб життя та ін., зростання освіченості населення, особливо жінок репродуктивного віку, позитивно впливає на стан здоров'я не лише дорослих осіб, але і їхніх дітей [23]. У розвинених країнах ОЕСР спостерігається чітка залежність між рівнем освіти та очікуваною тривалістю життя дорослих осіб: 30-річний чоловік із вищою освітою може очікувати

прожити в середньому ще 51 рік (15 країн ОЕСР), а такий же чоловік, який не має повної середньої освіти, — лише 43 роки, причому особливо великі розриви спостерігаються у країнах Центральної та Східної Європи [14]. Різниця в очікуваній тривалості життя серед 30-річних жінок з різними рівнями освіти є значно меншою (4 роки);

- *освіта сприяє скороченню рівня злочинності.* З точки зору економічної теорії цей позитивний ефект освіти може поясню-

ням осіб до рівності прав етнічних меншин, жінок та інших соціально вразливих верств населення, причому відмінності між особами з різними рівнями освіти залишаються, навіть коли береться до уваги різниця у віці, статі та рівнях доходів [14];

- *освіта сприяє кращій адаптації до економічних потрясінь.* Домогосподарства, члени яких є більш освіченими, краще переживають кризові часи в економіці, ніж домогосподарства з менш освіченими особами,

Освіта має важливі соціальні ефекти, адже вона сприяє скороченню нерівності доходів населення та злочинності, покращенню стану здоров'я та збільшенню тривалості життя, а також соціальній згуртованості суспільства.

ватися тим, що освіта збільшує віддачу від легальної зайнятості та тим самим робить кримінальну діяльність менш вигідною, адже зростає її альтернативна вартість. Також освіта може прямо впливати на матеріальні та моральні вигоди від кримінальної діяльності як такої. Крім того, освіта може мати непрямий вплив на переваги та цінності індивідів, які впливають на їх рішення щодо участі у кримінальній діяльності, наприклад, виховуючи толерантне ставлення до інших членів суспільства, збільшуючи неохочість до ризику та надаючи можливості цікаво проводити вільний час. Після емпіричного доказу очікуваного зв'язку між освітою та різними показниками злочинності у США Лочнер і Моретті підраховали, що зростання питомої ваги осіб, які принаймні закінчили школу (другий рівень середньої освіти), серед чоловіків у віці 20—60 років на 1 % економить у США 1,4 млрд доларів на рік через скорочення втрат, пов'язаних зі злочинністю, для жертв злочинів та суспільства в цілому [25];

- *освіта є важливим фактором соціальної згуртованості.* Як показують дані для країн ОЕСР, рівень освіти населення знаходиться в позитивному зв'язку з рівнем задоволення життям, участю студентів та дорослого населення у виборах, різних політичних та соціальних заходах та зі ставлен-

оскільки в них, як правило, є більше матеріальних ресурсів, у тому числі заощаджень, та знань, як захистити себе від коливань доходів і скористатися новими економічними можливостями, що можуть з'являтися під час кризи та подальшого відновлення економіки. Наприклад, такий ефект було знайдено в Індонезії та Аргентині, коли там були економічні кризи [23];

- *освіта стимулює дбайливе ставлення до навколишнього середовища та дає можливість краще адаптуватись до змін клімату, але багато залежить від технологій, які використовуються в промисловості та автомобільному транспорті країни.* Порівнюючи країни з однаковим рівнем доходів та кліматичних умов, автори емпіричного дослідження встановили, що країни з більшим відсотком освічених жінок мають більшу здатність до подолання труднощів, пов'язаних із природними лихами, аніж країни з менш освіченими жінками [11]. Тому автори дійшли висновку, що освіта жінок є одним із найважливіших факторів сталого розвитку. У Доповіді Програми розвитку ООН (ПРООН) про людський розвиток у 2011 р. було встановлено, що в той час як між викидами діоксиду вуглецю на душу населення та рівнем доходів країни існує сильний позитивний зв'язок, між викидами та показ-

никами освіти і здоров'я, які входять до індексу людського розвитку, немає статистично значущого зв'язку [21].

Отже, якісна та доступна освіта є необхідною умовою сталого розвитку, адже вона сприяє економічному зростанню, покращенню рівня життя населення та можливостей працевлаштування, підвищенню продуктивності праці та спроможності до інновацій, дбайливому ставленню суспільства до навколишнього середовища та його соціальної згуртованості (за умови існування сприятливого інституційного середовища). Саме тому в останній Доповіді Світового банку про світовий розвиток, присвяченій зайнятості [34], заходи у сфері освіти та інших складових людського капіталу віднесено до фундаментальних заходів політики, спрямованих на створення робочих місць із великим соціальним ефектом, який діє через покращення рівнів життя, підвищення продуктивності чи сприяння соціальній згуртованості суспільства. При цьому підкреслюється, що загальні знання та навички (у тому числі когнітивні та соціальні навички),

які отримуються в дитинстві та ранній молодості під час навчання в школі, є дуже важливими для подальшого професійного навчання, продуктивної зайнятості та гідного життя в динамічному економічному середовищі. Звідси випливає, що загальна середня освіта є незамінною частиною безперервного навчання та підготовки осіб до самостійного вирішення проблем, з якими вони можуть стикатися впродовж усього життя.

Тому Інститут статистики ЮНЕСКО присвятив свою щорічну доповідь з оглядом освітньої статистики за 2011 р. саме середній освіті [17]. Ми також зосередимо свою увагу на аналізі індикаторів середньої загальної освіти в основній частині даної доповіді, але до того слід визначити місце України серед країн світу за показниками людського та соціально-економічного розвитку та демографічними тенденціями, які не лише залежать від рівня освіченості населення (причинно-наслідковий зв'язок від освіти до розвитку), але й чинять вплив на показники діяльності системи освіти (зв'язок в оберненому напрямку).

Центр тестових
технологій і моніторингу
якості освіти

1.2. СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ОСВІЧЕНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Для аналізу загальних умов, у яких функціонує система освіти та на які вона також може впливати, було використано дані щорічної доповіді ПРООН про людський розвиток у 2011 р. [21] та Індикатори світового розвитку Світового банку, які є в електронній базі даних Світового банку.⁴ Оскільки Україна — європейська країна, яка орієнтується на інтеграцію

За рівнем доходу на душу населення, який складав у 2011 р. 3120 дол. США за методикою Світового банку, Україна посідає 136-те місце серед 213 країн світу.

в Європейській простір та сталий розвиток, для порівняльного аналізу було взято всі країни Європи (крім дуже маленьких країн), а також розвинені країни Північної Америки, Азії та Океанії, які входять до складу ОЕСР. Крім того, до переліку країн також було включено колишні республіки СРСР для порівняння України з іншими країнами зі схожим минулим до здобуття незалежності та складним трансформаційним періодом після того. Насамкінець, крім Росії, взято до уваги інші великі країни зі швидкими темпами зростання (БРІК⁵), а саме Бразилію, Індію та Китай.

Враховуючи, що для оцінки функціонування системи освіти ключовим параметром є рівень економічного розвитку країни, який у світовій практиці визначається величиною або валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення, або валового національного доходу (ВНД)

⁴ <http://databank.worldbank.org/Data/Views/VariableSelection/SelectVariables.aspx?source=World%20Development%20Indicators%20and%20Global%20Development%20Finance>.

⁵ БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) — група найбільших за площею та населенням країн, що швидко розвиваються, за рахунок зростання яких, на думку економістів, забезпечуватиметься майбутнє зростання світової економіки і фондових ринків.

на душу населення,⁶ ми розподілили всі 57 країн на три групи за рівнем доходів. Відповідно до підходу, який використовує Світовий банк, за основу було взято показник ВНД на душу населення в поточних цінах у доларах США у 2011 р., розрахований за методом Атласу⁷:

I група — країни з високим рівнем доходів (понад 12476 дол. на душу населення

Україну віднесено до країн із рівнем доходу нижче за середній (III група): у 2011 р. ВНД на душу населення за методом Атласу Світового банку в Україні становив 3120 дол. США. За цим показником вона посідає 136-те місце серед 213 країн світу, 51-ше місце серед 57 країн, обраних для порівняльного аналізу, та є третьою у III групі країн після Албанії та Вірменії.

Завдяки досягненням у сфері освіти Україні вдається утримувати відносно високі позиції у світовому рейтингу за індексом людського розвитку, незважаючи на скорочення ВНД на душу населення та тривалості життя при народженні в 1990—2011 рр.

у 2011 р.). До цієї групи увійшли країни ОЕСР з високим рівнем доходів та Хорватія (усього 32 країни);⁸

II група — країни з рівнем доходу вище за середній (від 4036 до 12475 дол.). До групи ввійшли менш розвинені країни-члени ЄС, які ще вважаються країнами з перехідною економікою, деякі колишні республіки Югославії, багатші країни серед колишніх республік СРСР, Бразилія, Туреччина та Китай (усього 16 країн);⁹

III група — країни з рівнем доходу нижче за середній та з низьким рівнем доходів (4035 дол. та нижче). До цієї групи увійшли решта країн-колишніх республік СРСР, Албанія та Індія (9 країн).¹⁰

Слід зазначити, що цей поділ є дуже умовним, адже для оцінки доходу на душу населення можуть також використовуватися показники ВНД або ВВП на душу населення за ПКС, у поточних або постійних цінах якогось фіксованого року. Наприклад, за даними Світового банку (ICP), в Україні ВНД на душу населення за ПКС у поточних цінах становив у 2011 р. 7080 міжнародних доларів, ВВП за ПКС у поточних цінах — 7250 міжнародних доларів, а ВВП за ПКС у постійних цінах 2005 р. — 6359 міжнародних доларів. За даними ПРООН, представленими в Доповіді про людський розвиток 2011 р. та в Табл. 1 нашої Аналітичної доповіді в Додатку, Україна мала ВНД на душу населення за ПКС у постійних

⁶ ВВП вимірює обсяг випуску (або доданої вартості), а ВНД — дохід країни. Між ВВП та ВНД існує кількісне співвідношення: $VND = VBP + \text{Сальдо первинних доходів, отриманих із-за кордону або переданих за кордон (у вигляді заробітної плати, доходів від власності, грошових переказів мігрантів, міжнародної допомоги розвитку тощо)}$. Зазвичай різниця між цими показниками знаходиться в межах $\pm 1\%$, але іноді вона може бути суттєвою. Наприклад, у Філіппінах ВНД значно перевищує ВВП через значні грошові перекази від мігрантів, які працюють за кордоном, а в Східному Тиморі — через міжнародну допомогу, що в декілька разів перевищує обсяги виробництва [20, с. 15].

⁷ Метод Атласу, запропонований Світовим банком, полягає в конвертації ВНД країни в національній валюті у долари США з використанням спеціального конвертаційного коефіцієнта, який розраховано на базі середнього значення обмінного курсу за останні три роки, з поправкою на різницю між рівнем інфляції у певній країні (що вимірюється за допомогою дефлятора ВВП) та в групі розвинених країн.

⁸ Країни в порядку розташування за рівнем ВНД на душу населення у 2011 р.: Норвегія, Люксембург, Швейцарія, Данія, Швеція, Нідерланди, США, Фінляндія, Австрія, Австралія, Бельгія, Канада, Японія, Німеччина, Франція, Ірландія, Великобританія, Італія, Ісландія, Іспанія, Нова Зеландія, Ізраїль, Греція, Словенія, Португалія, Південна Корея, Чехія, Словаччина, Естонія, Хорватія, Угорщина, Польща.

⁹ Латвія, Литва, Бразилія, Туреччина, Росія, Казахстан, Румунія, Чорногорія, Болгарія, Білорусь, Сербія, Азербайджан, Китай, Боснія і Герцеговина, Македонія, Туркменістан.

¹⁰ Албанія, Вірменія, Україна, Грузія, Молдова, Узбекистан, Індія, Киргизстан, Таджикистан.

цінах 2005 р. 6175 міжнародних доларів. Враховуючи перехід ПРООН у 2010 р. від ВВП до ВНД у розрахунку індексу людського розвитку [20], ми також будемо орієнтуватись на ВНД на душу населення, а не ВВП, як це зробили російські колеги в доповіді про російську освіту в контексті міжнародних індикаторів [1].

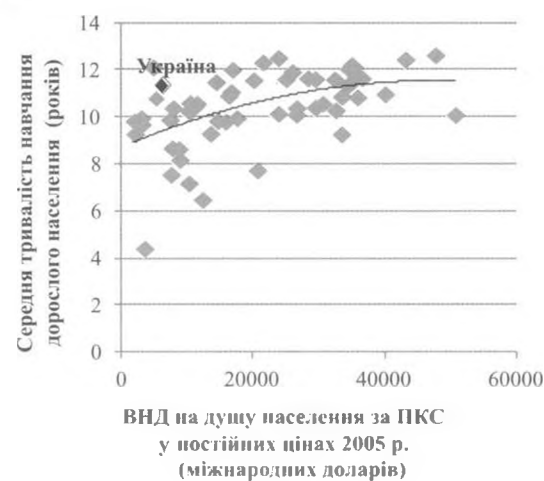
Незважаючи на те, що Україна належить до країн із порівняно низьким рівнем доходів на душу населення, вона має високий

Україна вирізняється з-поміж багатьох країн, особливо колишніх республік СРСР, достатньо високими показниками освіти та відносно низькими показниками диференціації доходів.

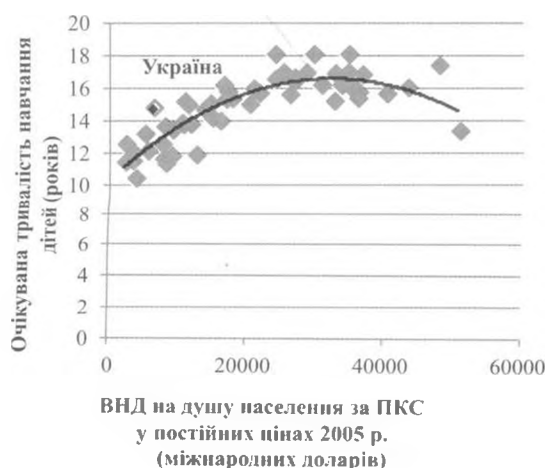
рівень людського розвитку, посідаючи 76-те місце зі 187 країн світу у 2011 р. та випереджаючи деякі країни з більш високим рівнем доходів, а саме Бразилію, Туреччину, Азербайджан, Китай, Македонію та Туркменістан (Табл. 1 у Додатку). З аналізу складових індексу людського розвитку (ІЛР) — очікуваної тривалості життя при народженні, середньої та очікуваної тривалості навчання та ВНД на душу населення — випливає, що саме завдяки досягненням у сфері освіти Україні вдається утримувати високі позиції в рейтингу за ІЛР. За період з 1990 до 2011 р. значення ІЛР України зросло з 0,707 до 0,729, хоча протягом цього періоду очікувана тривалість життя при народженні в Україні зменшилася більше ніж на 1 рік (з 69,8 до 68,5 року), а валовий національний дохід на душу населення скоротився на 25% (з 8274 до 6175 міжнародних доларів у цінах 2005 р. за ПКС). При цьому показники освіти — середня тривалість навчання дорослих та очікувана тривалість навчання дітей — зросли на 2,2 року (перший із 9,1 року у 1990 р. до 11,3 року у 2011 р., а другий — із 12,5 до 14,7 року).¹¹

У багатших країнах середня тривалість навчання, одержаного дорослим населен-

ням (25 років і старше), є в середньому більшою, але зв'язок є дуже слабким і немонотонним (Рис. 1.1 а). Сильніший зв'язок існує між очікуваною тривалістю навчання дітей та національним доходом на душу населення, але він також є немонотонним (Рис. 1.1 б). Порівняно вищий рівень освіченості дорослого населення (вимірюється за середньою тривалістю навчання) асоціюється з більшою тривалістю життя, але зв'язок також є слабким через велику кількість викидів — країн з відносно високими

а)

б)

Джерело даних: ПРООН [20].

Рис. 1.1. Зв'язок між показниками доходу та освіти — складових ІЛР (57 країн)

¹¹ Дані взято з <http://hdrstats.undp.org/en/tables/> (у жовтні 2012 р.).

показниками освіти, але низькою тривалістю життя (зокрема, Україною, Казахстаном, Узбекистаном), та країн із відносно гіршою ситуацією з освітою дорослого населення, але кращою ситуацією з очікуваною тривалістю життя при народженні (наприклад, Великобританії і Португалії). Але для того, щоб правильно оцінити вплив освіти на тривалість життя, потрібно мати дані про очікувану тривалість життя чоловіків та жінок із різними рівнями освіти після досягнення певного віку, наприклад 30 років, як це зроблено для деяких країн ОЕСР [14], та

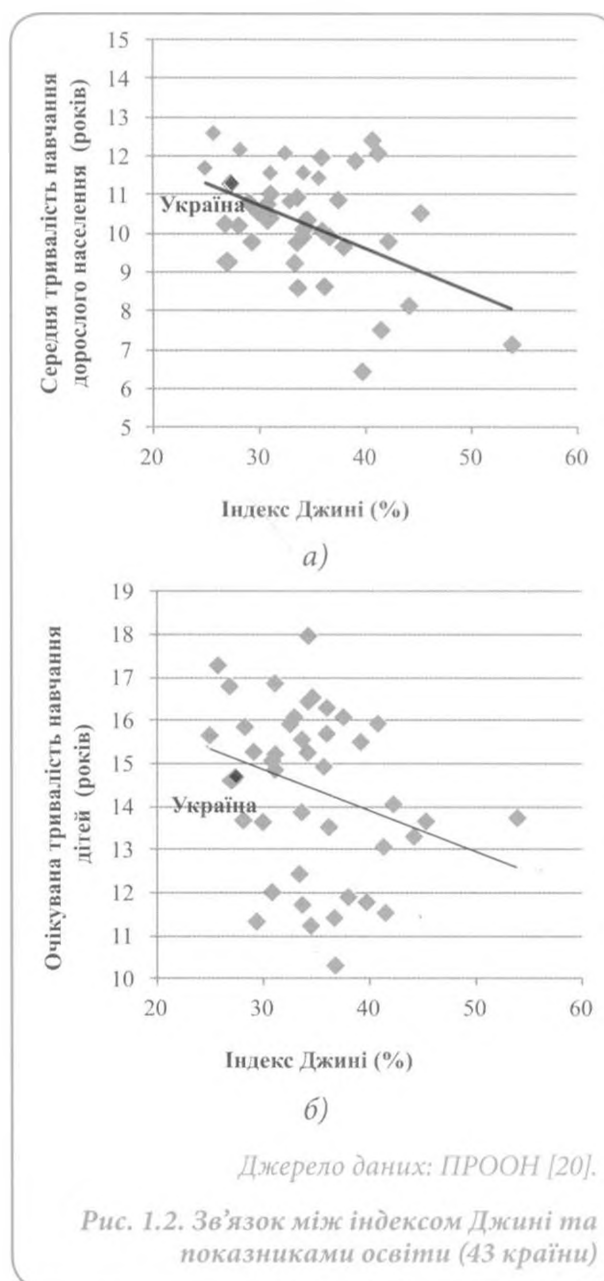
Високі показники освіченості населення України не приносять очікуваних вигод її населенню та економіці через низьку якість освіти та її невідповідність сучасним потребам ринку праці.

відокремити вплив доходу країни, вікового та етнічного складу населення.

З аналізу різних показників соціального та економічного розвитку, представлених у Табл. 2 у Додатку, та попарного зіставлення з показником освіченості дорослого населення (середньою тривалістю навчання) впливає, що в нашій вибірці країн усереднений рівень освіти населення має кореляційний зв'язок очікуваного напрямку з усіма показниками, але він не є сильним (попарний коефіцієнт кореляції є меншим за 0,45). Лише оцінюючи коефіцієнти кореляції за групами країн, можна виявити помірний зв'язок середньої тривалості навчання з квінтільним коефіцієнтом диференціації доходів (попарний коефіцієнт кореляції дорівнює мінус 0,5) у другій групі та з відсотком сільського населення у третій групі (попарний коефіцієнт кореляції дорівнює мінус 0,6).

Зіставляючи характеристики системи освіти (зокрема, очікувану тривалість освіти та частину дорослого населення з освітою, не нижчою за середню) з індексом Джині, який використовується для вимірювання нерівності доходів населення,

ми також не виявили значущого зв'язку. Коефіцієнт кореляції між індексом Джині та середньою тривалістю навчання дорослого населення у 2011 р. у 43 із 57 країн, для яких є дані про індекс Джині у Доповіді про людський розвиток (Табл. 2 у Додатку), становив мінус 0,39 (Рис. 1.2 а). Коефіцієнт кореляції між індексом Джині та очікуваною тривалістю навчання дітей у тих же країнах був ще менше — мінус 0,29 (Рис. 1.2 б). Кореляційний зв'язок між індексом Джині і відсотком дорослого населення з освітою, не нижчою за середню, у 36 країнах (Табл. 3 у Додатку) був також незначним (мінус 0,42).

Слід зауважити, що наші результати відрізняються від тих, що були знайдені для іншої вибірки країн включно з Росією та які дозволили зробити висновок, що Росія не отримує очікуваного ефекту від високого рівня освіти населення у вигляді зниження соціально-економічної нерівності через незначну тривалість навчання та його низьку якість [1]. Цю відмінність можна пояснити, по-перше, недоліками в системі збору статистичної інформації про індекс Джині. Наприклад, в останній доповіді ПРООН цей показник наведено для певного року і у період із 2000 до 2011 р., для якого були дані в першоджерелі, а в базах даних міжнародних організацій, які ми використовували, не було жодного року, для якого було б представлено дані про індекс Джині для всіх країн вибірки. Водночас показники освіти розраховують і представляють у міжнародній статистиці більш-менш регулярно. Тому зіставляти показники освіти у 2010—2011 рр. із показником нерівності доходів у минулому, наприклад у 2005 р., та робити висновки про кореляційний зв'язок — від більшої освіти до меншої нерівності — не зовсім коректно. По-друге, у нашій вибірці є колишні республіки СРСР, у багатьох із яких і показники освіти, і індекс Джині є вищими за середні у вибірці (зокрема, в Естонії, Литві, Латвії, Росії та Грузії), а в деяких інших, навпаки, — нижчими за середні (зокрема, у Таджикистані, Киргизстані, Вірменії та Азербайджані).

Україна вирізняється з-поміж багатьох країн, особливо колишніх республік СРСР, відносно низькими показниками диференціації доходів та нейтральною оцінкою задоволеності життям поряд із достатньо високими показниками освіти. Якщо подивитися на склад дорослого населення за найвищим рівнем освіти у 2010 р. у 57 країнах, обраних для аналізу (Табл. 3 у Додатку), Україна посідає четверте місце за питомою вагою осіб із вищою освітою (39,2%) після Росії (55,8%), США (54%) та Нової Зеландії (49,1%). За частиною осіб, які мають принаймні середню освіту (93,5%), вона знаходиться на 11-й позиції рейтингу. Такі високі

позиції України пояснюються, насамперед, успадкуванням від СРСР системи загальної середньої освіти майже зі 100% охоплення дітей шкільного віку. Якщо ж говорити про значну питому вагу осіб із вищою освітою, то, окрім доступності вищої освіти незалежно від навчальної успішності на попередньому рівні освіти (принаймні до впровадження ЗНО), це можна пояснити ще й тим, що як і Росія [15], Україна є однією з небагатьох країн, де неповну або базову вищу освіту можуть отримувати особи навіть після закінчення базової середньої освіти (тобто першого етапу середньої освіти за МСКО), а лівова частина студентів університетів та інших вищих навчальних закладів типу А (за МСКО) — 41,4% на початок 2011/2012 навчального року — навчається заочно або на вечірніх відділеннях.

Порівнюючи Україну з Данією, у якій середня тривалість навчання дорослого населення є майже такою ж, як в Україні (11,4 року), а питома вага населення з вищою освітою вдвічі менша, ніж в Україні (19% проти 39,2%), бачимо величезну різницю не лише в обсягах внутрішнього виробництва у розрахунку на одну особу за ПКС (6685 міжнародних доларів в Україні проти 40178 доларів у Данії), але й у рівнях економічної активності та безробіття, середній очікуваній тривалості життя при народженні, рівнях задоволення життям та злочинності не на користь України (Табл. 1—3 у Додатку).

З цього можна зробити висновок про невисоку якість отриманої освіти в Україні, яка, як показано в попередньому підрозділі, має більший вплив на соціально-економічний розвиток країни, ніж кількісні показники освіченості дорослого населення. На підтримку цього твердження виступають результати опитування Світового економічного форуму. Відповідаючи на запитання про те, наскільки добре система освіти відповідає потребам конкурентоздатної економіки, менеджери українських компаній, які брали участь в опитуваннях, оцінили якість системи освіти в Україні у 2012 р. на рівні 3,6 бала із

семи можливих, що на 0,6 бала нижче, ніж у 2008 р. [30, 31]. Унаслідок цього Україна спустилася із 40-го на 70-те місце у світовому рейтингу за якістю системи освіти.

Іншою проблемою є те, що в Україні вкрай неефективно використовується людський капітал, що призводить не лише до його поступового знецінення всередині країни, але й до перетоку до інших країн через виїзд молодих фахівців та працівників із досвідом роботи за кордон. Основні тенденції та проблеми взаємодії сфери освіти з ринком праці в Україні та інших країнах — Східних партнерах ЄС було докладно розглянуто в доповідях Європейського фонду освіти [10, 22].

Отже, для того щоб Україна могла наздогнати найбільш розвинені країни за рівнем соціально-економічного розвитку, потрібно вживати термінових заходів із покращення якості освіти, що має сприяти підвищенню конкурентоспроможності населення і його продуктивності праці, а також слід спрямовувати зусилля на усунення існуючих бар'єрів до створення великої кількості якісних робочих місць

у різних галузях економіки для забезпечення продуктивної зайнятості працівників відповідно до їх рівня освіти та кваліфікації. Крім того, необхідно усунути диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили у кваліфікаційно-професійному та територіальному розрізі шляхом прогнозування потреб економіки у кваліфікованих кадрах; покращення взаємодії між закладами освіти, роботодавцями та інституціями на ринку праці; підвищення ефективності профорієнтаційних заходів серед учнівської молоді й дорослих осіб; перегляду умов вступу до вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації (приклад можна взяти з Азербайджану [21]) та скорочення кількості ліцензованих місць з урахуванням демографічних реалій; суттєвого вдосконалення навчальних програм, особливо на вечірніх та заочних відділеннях; активного використання програм учнівства та стажування на виробництві; стимулювання професійного розвитку працівників упродовж усього життя та їх освітньої, професійної і територіальної мобільності.

Центр тестових
технологій і моніторингу
якості освіти

Перед системами освіти у більшості європейських країн стоять серйозні виклики, пов'язані з несприятливою демографічною ситуацією. По-перше, відбувається скорочення чисельності населення шкільного віку, а в колишніх республіках СРСР — ще й населення в цілому (Табл. 4 у Додатку). За темпами скорочення дітей у віці 5—14 років

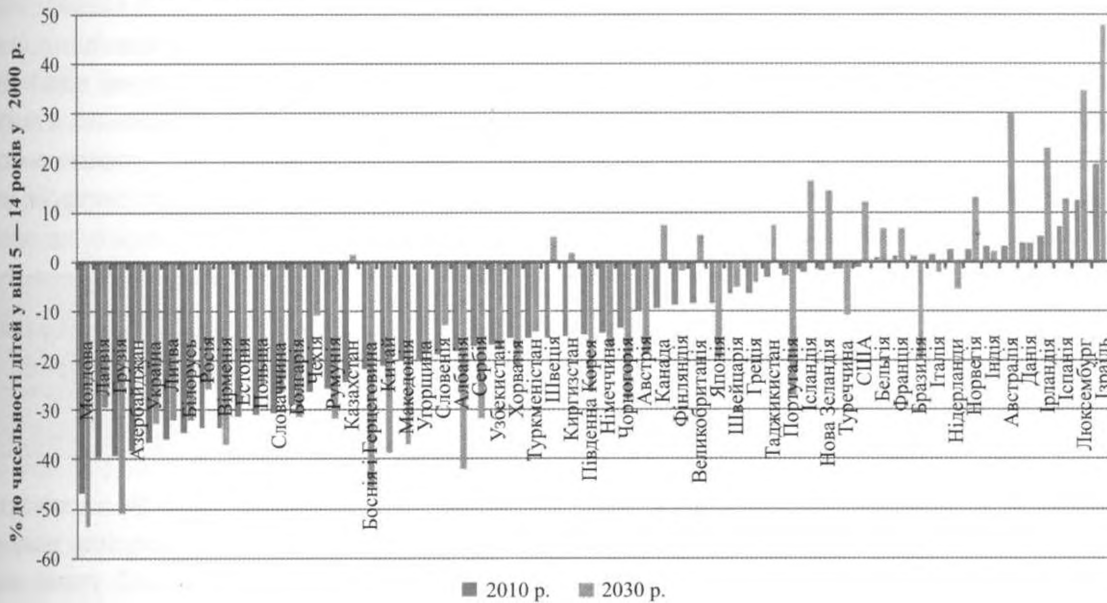
Зменшення чисельності населення шкільного віку є характерною ознакою для більшої частини розвинених країн світу. Не є винятком у даному питанні й Україна.

переважна більшість із яких є учнями початкової та основної середньої школи, у 2010 р. порівняно з 2000 р. Україна посідає п'яте місце серед 57 країн (скорочення на 36,8%), обраними для аналізу, поступаючись Молдові (мінус 47%), Латвії (мінус 39,8%), Грузії (мінус 39,3%) та Азербайджану (мінус 38,4%) (Рис. 1.3). Якщо ж розглядати прогнозну чисельність дітей того ж віку у 2030 р. (за середнім варіантом прогнозу) та її зміну за 30 років, то очікується, що чисельність дітей дещо зросте в Україні з 2010 до 2030 р. (з 4076,5 до 4347,7 тис.), але буде майже на третину меншою, ніж у 2000 р. У багатьох інших країнах скорочення дітей молодшого і середнього шкільного віку триватиме й надалі, а в Нідерландах, Італії, Бразилії та Індії воно тільки розпочнеться в період між 2010 та 2030 рр.

З одного боку, скорочення або стабілізація чисельності населення шкільного віку дає країнам короткотермінові «дивіденди», надаючи урядам можливість витратити порівняно більше фінансів на одного учня, зменшувати навантаження на одного вчителя та кількість учнів у класі (що за сприятливих умов має підвищувати якість навчання) або ж перерозподіляти всі ресурси, які вивільняються в середній загальній освіті, на користь професійної середньої чи вищої освіти або інших сфер.

Наприклад, в Україні за період незалежності чисельність учнів у загальноосвітніх

1.3. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ТА ЇЇ ВИКЛИКИ

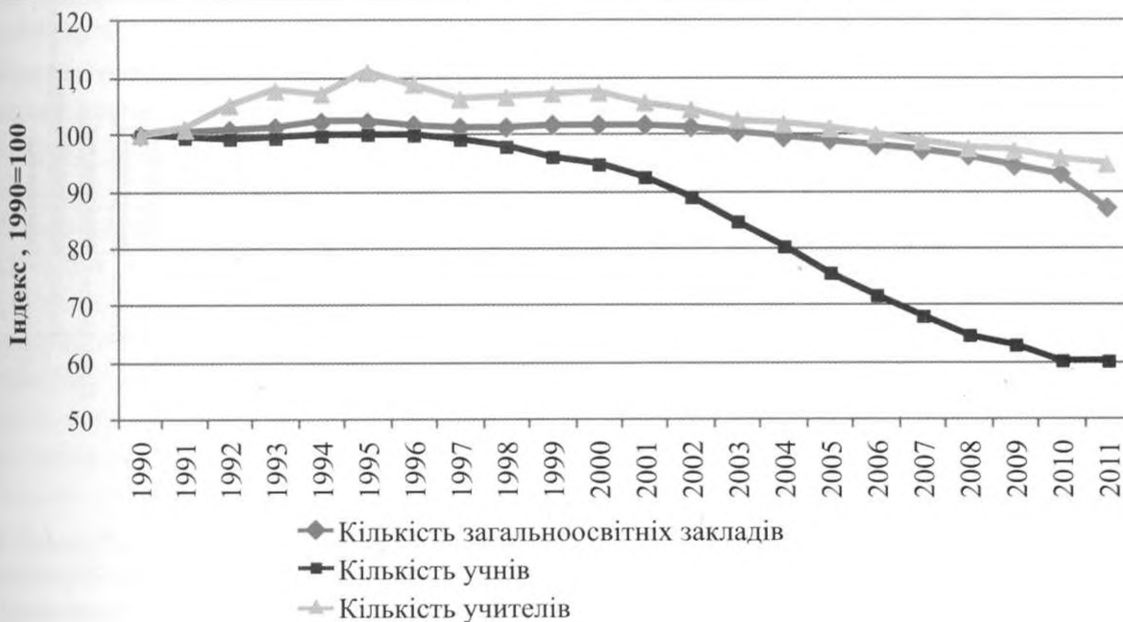

Джерело: власні розрахунки на основі даних ООН про чисельність населення за 5-річними віковими групами (World Population Prospects, the 2010 Revision, <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>); середній варіант прогнозу для 2030 р.

Рис. 1.3. Зміна чисельності дітей у віці 5—14 років у 2010 та 2030 рр. порівняно з 2000 р. (%)

початкових і середніх школах скоротила-ся приблизно на 40% (понад 2,8 млн осіб), а чисельність учителів — лише приблизно на 5,3% (близько 28 тис. осіб) (Рис. 1.4). Вна-

слідок цього середній показник кількості учнів на одного вчителя у системі загальної освіти знизився з 13,3 учня в 1990 р. до 8,4 у 2011 р.

Джерело: Держстат України (он-лайн статистика про загальноосвітні навчальні заклади), власні розрахунки індексів.

Рис. 1.4. Зміни в кількості загальноосвітніх закладів, учнів та вчителів в Україні в 1991—2011 рр. порівняно з 1990 р.

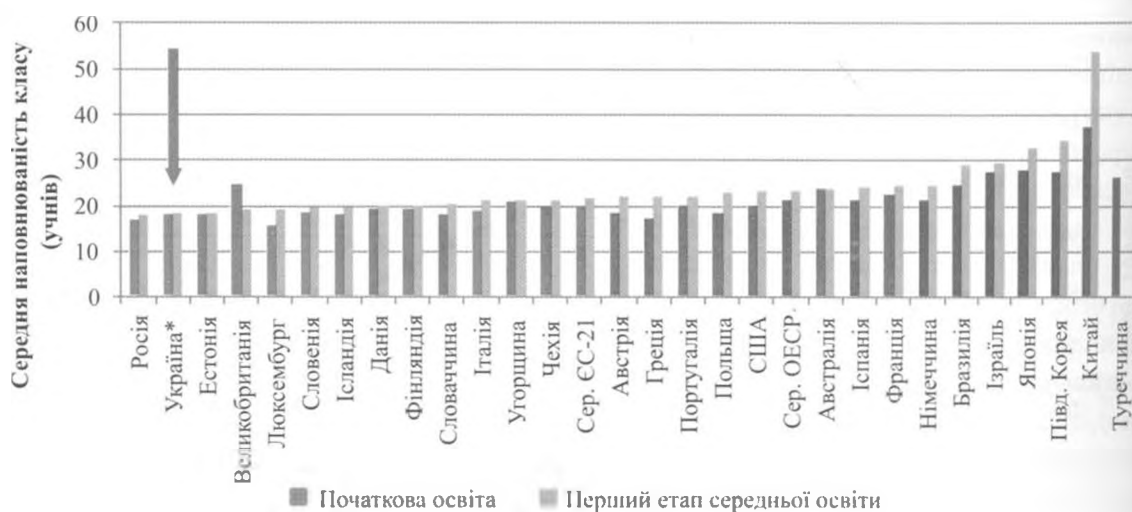
В Україні немає достовірної інформації про середню наповнюваність класів за ступенями освіти, але якщо взяти наші розрахунки, зроблені на основі даних Держстату про кількість закладів та учнів у 1—4, 5—9 та 10—11 класах на початок 2011/2012 навчального року [5], та порівняти з показни-

21,8 учня в ОЕСР та ЄС-21 відповідно. Як видно з Рис. 1.5, Україна має один із найменших показників середньої наповнюваності класу в закладах першого етапу середньої освіти, що неприпустимо з огляду на обмеженість державних ресурсів нашої відносно бідної країни.

Незважаючи на наявність серйозних проблем у освітній системі, зумовлених скороченням кількості дітей шкільного віку, Україна належним чином на ці проблеми не реагує.

ком середньої наповнюваності класів у закладах першого та другого ступенів освіти у країнах ОЕСР [14], то можна зробити висновки, що Україна значно відстає від розвинених країн (Рис. 1.5). Наприклад, в Україні в одному класі початкової школи в середньому навчається 18 учнів, тоді як у середньому в ОЕСР — 21,2 учня, а у країнах ЄС-21—19,8 учня. Ще більше відставання України помітне в основній середній школі — 18,2 учня порівняно з 23,4 та

За розрахунками Т. Купе і співавторів [12] у міських школах середня наповнюваність старших класів (23,2 учня) знаходиться майже на такому ж рівні, як і в розвинених країнах, але найбільші проблеми з невеликими класами — у сільській місцевості (12,5 учня в середньому по Україні). Через демографічні проблеми та повільну оптимізацію шкільної мережі аналогічні проблеми спостерігаються в Росії [15] та багатьох інших країнах регіону Європи та Центральної

Джерело: ОЕСР [13], Таблиця D2.1 (Average class size, by type of institution and level of education, 2010; total public and private institutions); Україна — власні розрахунки на основі даних Держстату про кількість закладів та учнів у 1—4 та 5—9 класах на початок 2011/2012 навчального року [5].

Примітка: Країни розташовано в порядку збільшення показника середньої наповнюваності класу в закладах першого етапу середньої освіти.

* Дані для України на початок 2011/2012 навчального року.

Рис. 1.5. Середня наповнюваність класу в початковій та основній середній школі в Україні та обраних країнах у 2010 р.

Азії [29]. На жаль, як показує приклад Румунії, наведений у дослідженні Світового банку [29, 106], зниження показників кількості учнів на одного вчителя та середньої наповнюваності класу спричинило зростання витрат у розрахунку на одного учня, але це не привело до покращення якості освіти (згідно з результатами TIMSS). Крім того, зазначається, що менші значення співвідношення кількості учнів до кількості вчителів можуть свідчити про те, що дефіцитні ресурси у сфері освіти переважно витрачаються на оплату праці вчителів та інших працівників, а на інновації чи вкрай необхідні засоби навчання (наприклад, підручники, комп'ютери, доступ до Інтернету) залишаються мізерні кошти.

Проте тривале скорочення чисельності учнів та збільшення кількості малокомплектних класів та шкіл викликають занепокоєння не лише через неефективність витрат на середню загальну освіту, але й через те, що це вже негативно позначається на зайнятості вчителів — набуває поширення неповна зайнятість і відповідне зменшення заробітної плати вчителів, яке прямо залежить від педагогічного навантаження. У довготерміновому періоді це може зумовити масове вивільнення вчителів з їх подальшим безробіттям або міграцією за кордон, якщо у країні не створюватимуться робочі місця, де могли б працювати колишні вчителі [6].

По-друге, має місце старіння населення з одночасним зменшенням питомої ваги дітей та населення працездатного віку та збільшенням питомої ваги осіб похилого віку. Із цього випливає, що теперішній молоді потрібно буде працювати довше та продуктивніше, щоб забезпечити і себе, і осіб похилого віку. Це підвищує вимоги до рівня знань, умінь та навичок, якими «укомплектовуються» учні та студенти в навчальних закладах, а також робить дуже актуальним уміння навчатись та адаптуватись до мінливих умов на ринку праці та в економіці в цілому впродовж усього життя.

Старіння населення працездатного віку, особливо серед учителів, є іншою серйозною проблемою, з якою вже стикаються розвинені країни. За даними ОЕСР, в середньому у країнах цієї організації 58% учителів початкової школи мають вік 40 років або старше, у Чехії, Німеччині, Італії та Швеції їх відсоток становив понад 70% у 2010 р., і лише у декількох країнах (Бельгії, Ірландії, Ізраїлі, Південній Кореї, Люксембурзі, Великобританії) переважна більшість учителів початкової школи була молодше 40 років [14]. Ще гірша ситуація в середній освіті — у середньому в ОЕСР 63% вчителів є старшими за 40 років, і немає жодної країни, у якій відносно молоді вчителі (до 40 років) переважали б. В Україні немає офіційних статистичних даних про віковий склад учителів, але за інформацією Держстату про склад найманих працівників у сфері освіти в цілому на кінець 2011 р. у цій сфері працювало лише 23,9% осіб у віці 15—34 роки; особи передпенсійного віку склали 13,1% від облікової кількості штатних працівників, а працюючі пенсіонери за віком — 18,7%.¹² За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, кількість учителів пенсійного віку становить 23% від загальної кількості педагогів в Україні.¹³

Крім проблем із підготовкою та наймом кваліфікованих і відданих своїй професії молодих учителів, що мають прийти на зміну колегам, які виходять на пенсію, та можливих застійних явищ в освітній діяльності через відсутність притоку свіжої сили і професійне старіння вчителів, зростання відсотка педагогів із великим стажем роботи може збільшувати витрати держави на заробітну плату, адже система оплати праці в більшості країн передбачає чітку залежність заробітної плати від педагогічного стажу [14]. В Україні ці проблеми уряд намагається вирішити за допомогою збільшення зарплат учителів, розробки та впровадження нової концепції розвитку педагогічної

¹² Праця України у 2011 році: статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики України, 2012 (розділ 3).

¹³ Див. <http://www.osvita.org.ua/news/63514.html>.

освіти та збільшення державного замовлення на педагогічні спеціальності,¹⁴ хоча демографічні тенденції свідчать про скорочення ефективного попиту на працю у вітчизняній сфері освіти. Для правильного розрахунку майбутньої потреби в педагогах на різних рівнях освіти, підготовці нових спеціалістів, перепідготовці колишніх учителів та доціль-

ності витрат на побудову нових навчальних закладів із метою підвищення ефективності механізму державного фінансування системи освіти та покращення її якості потрібно регулярно розраховувати прогнозну чисельність учнів різного віку, як це робиться у країнах ОЕСР [14], оприлюднювати ці дані та приймати обґрунтовані рішення.

¹⁴ Див. <http://www.osvita.org.ua/news/63514.html>.